

ŞAĞIRDLƏRİN BİLİK VƏ BACARIQLARININ ARTIRILMASINDA ÜMUMİLƏŞDİRİCİ EKSPERİMENTİN ROLU

F.İ.Salahova, S.Ş.İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Şagirdlərin buraxılış imtahanlarına hazırlanmasında bu cür eksperiment xarakterli praktik işlərin aparılması şagirdlərin bilik və bacarıqlarını müəyyən etməyə imkan verir. Onların öyrəndikləri nəzəri bilikləri sistemləşdirməyə kömək edir. Bu tip eksperimentin aparılması şagirdlərin 9-11-ci siniflərdə öyrəndikləri nəzəri və praktik biliklərdən istifadə etməyi tələb edir. Təqdim olunan metodikada, aparılan laboratoriya təcrübələri üçün xüsusi avadanlıqlar tələb olunmur (sınaq şüşəsində aparılır), uzun vaxt tələb olunmur, üzvi kimyaya aid bilikləri sistemləşdirmək, ümumiləşdirmək və əsas mövzuları təkrar etməklə şagirdlərin aktivliyini artırmaqla onlarda bu sahəyə marağı artırmaqdır.

Təcrübəli müəllimlər şagirdlərin 8-ci sinifdə öyrəndikləri “Qeyri-üzvi birləşmələrin mühüm sinifləri”, “Atomun quruluşu və dövrü qanun”, “Kimyəvi rabitə”, 9-cu və 10-cu siniflərdə öyrəndikləri üzvi kimyaya aid materiallar, ona aid praktik işləri təkrar etməlidirlər, şagirdlər qazandıqları praktik vərdislərdən istifadə etməklə qarşıya qoyulan problemi həll etməlidir.

Ümumi təhsil standartlarına uyğun olaraq müasir təhsil prosesinə sistemli-yaradıcı yanaşmaq, təhsilin aktual-öyrədici fəaliyyət olduğu nəzərə alınmalıdır [1-3]. Bu cür yanaşmanı həyata keçirməyin bir yolu laboratoriya təcrübələrinin aparılması formasıdır.

Məqalədə bütün çevrilmələri, hər bir reaksiyanın gedişini izah etmək mümkün deyil. Bu mövzuda mühüm reaksiyaların aparılması və reaksiya mexanizminin araşdırılmasında şagirdlərin marağı, onların fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Şagirdlər təcrübəni aparmaqla kifayətlənməməli, reaksiya məhsulunun və alınan tullantının nədən ibarət olduğunu vəsfi üsulla isbat etməyi bacarmalıdır. Şagird isbat etməlidir ki, alınan reaksiya məhsulu və əlavə məhsul nədən ibarətdir. Onun vəsfi tərkibi necədir? Bunu etmək üçün reaksiya zamanı baş verən dəyişikliklərə (əlamətlərə: iyin dəyişməsi və ya yeni iyin əmələ gəlməsi, rəng dəyişikliyi, şöküntünün əmələ gəlməsi və ya həll olması, qazın ayrılması və s.) diqqət yetirilməlidir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, bu sahədə əsas çətinlik üzvi birləşmələrin mühüm sinifləri arasında genetik əlaqənin müəyyən edilməsidir. Bu sahədə şagirdlər çox çətinliklər çəkirlər. Burada şagirdlər üzvi maddə molekulunda olan qarşılıqlı təsirin mahiyyətinin izahında çətinlik çəkirlər. Burada müəllimin prosesin aydınlaşdırılmasında iştirak vacibdir. Tədris-tədqiqat işlərinin gedişində

şagirdlərdə üzvi maddələrin sinifləri arasında genetik əlaqənin formalaşdırılması alınan tullantıların zərərsizləşdirilməsinin öyrənilməsi effektiv nəticələr verir. Tədris- tədqiqat işlərinin aparılması ardıcılığına baxaq:

Tapşırıq 1. Alkanların halogen- alkanlara çevrilməsi.

Təchizat: Sınaq şüşəsi, spirt lampası, ştativ, qazaparan boru, mantar su, buz, heksan, kerosin, bromlu su, mis lövhə, ammoniyak məhlulu, parafin, şüşə boru, şam, indikator kağızı, benzoy turşusu, natronlu əhəng, etil spirti, kalium bixromat. Izoamil spirti, natrium nitrat, anilin, xlorid turşusu, dəmir (III)- xlorid.

Tapşırığı icra etmək üçün nəzəri material qısa formada təhlil olunur. Məktəb kimya kursunda alkanların halogenləşməsi reaksiyasına radikal mexanizmi üzrə baxılır. Işıq şüaları enerjisinin təsirindən xlor molekulunda rabitə qırılır və xlor radikalı əmələ gəlir.

Xlorlaşma reaksiyası işıq şüalarının təsiri, bromlaşma, reaksiyası isə işıq və qızdırmaqla gedir. Müəllim izah etməlidir ki, alkanların halogenləşmə reaksiyasında aktivlik H-alkan zəncirində karbon atomlarının sayı artdıqca artır [4,5].

Alkanlar bromlu suyu otaq temperaturunda rəngsizləşdirmir. Qızdırıldıqda əvəz etmə reaksiyasına girərək bromlu su ilə qarşılıqlı təsirdə olur.

Təcrübənin aparılması

Sınaq şüşəsinə 1 ml heksan, yaxud təmizlənmiş kerosin tökün. Çalışmaq lazımdır ki, heksan buxarı olan sahəyə alov yaxınlaşdırılmasın. Heksan anı olaraq alovlanır. Onun üzərinə eyni miqdar bromlu su əlavə edilir, qarışdırılır və qarışıq bir neçə dəqiqə sakit buraxılır. Qarışıq olan sınaq şüşəsi spirt lampasında qızdırılır. Onun içərisinə ammoniyak məhlulu ilə isladılmış şüşə çubuq daxil edilir. Yuxarı üzvi təbəqəyə mis lent salın və onu spirt lampası alovunda qızdırın.

Yoxlama suallar və tapşırıqlar

1. Tədqiq olunan karbohidrogenə bromlu su əlavə etdikdə nə baş verir?
2. Bromlu su əlavə etdikdən sonra üzvi təbəqə hansı rəngə boyanır? Bu maye karbohidrogenin hansı xassəsi ilə əlaqədardır?
3. Otaq temperaturunda sınaq şüşəsində olan karbohidrogen ilə bromlu su qarışığında hər hansı dəyişmə baş vermir? Nə üçün?
4. Qarışığı qızdırdıqda bromlu suyun rəngində nə dəyişiklik baş verir? Bromlaşma reaksiyasının tənliyini yazın.
5. Mis lent daxil etdikdə reaksiya məhlulu ilə alınan alov hansı rəngdə olur? Qarışıqda olan hansı maddə alovu rəngli edir?
6. Aparılan təcrübələr ətraf mühitə necə təsir edir?

Tapşırıq 2. Alkan-alken çevrilməsini həyata keçirin

Yüksək temperaturda (500 yüksək) alkanlar qeyri -stabil olur və C-C rabitəsinin qırılması nəticəsində alkan və alken əmələ gətirir. Bu zaman az karbon atomlu alken və alkan alınır.

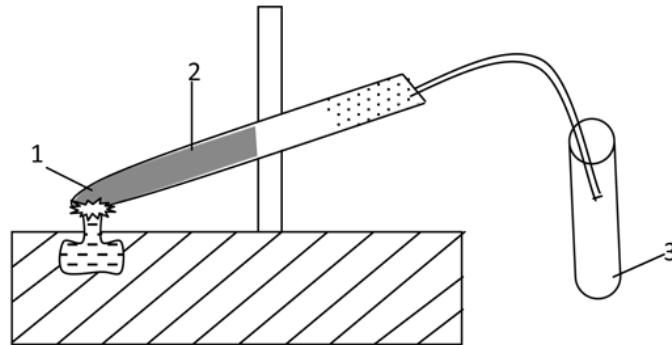
Katalizator iştirak etdikdə parçalanma temperaturu azalır. Bu məqsədlə termiki və katalitik krekinq üsulları mövcuddur. İşdə alümosilikatlardan istifadə istifadə olunur [6].

Təcrübənin aparılması

1-ci üsul [9]. Sınaq şüşəsinə 1 q parafin yerləşdirib, qaynayana qədər qızdırın. Spirt lampasının alovunda qırmızı kərpic parçasını şiddətli közərdin və işərisində parafin olan sınaq şüşəsinə salın. Sınaq şüşəsinə bir qədər saxlayıb, onun üzərinə 1-2 ml kalium-permanqanatın zəif məhlulunu əlavə edin, sulfat turşusu ilə turşulaşdırın və şiddətli qarışdırın. Müşahidələrinizi yazın.

2-ci üsul [9]. Əvvəlcə kerosində doymamış karbohidrogenin olub – olmaması yoxlanılır. Gerasinin təmizlənməsi məqalənin sonunda verilib.

Sınaq şüşəsinə 1-1,5 q çay qumu tökülür. Qum tam islanana qədər gerasin əlavə edilir. Sınaq şüşəsi yarıya qədər xırdalanmış kərpic (alümosilikat) ilə doldurulmuş qaz aparıcı boru olan probka ilə bağlanır və maili formada ştativə bərkidilir (şəkilə bax). Qazaparıcı borunun ucu kalium-permanqanat məhluluna salınır. Kərpic parçası 3 dəqiqə şiddətli qızdırılır, daha sonra gerasinlə isladılmış qum qızdırılır. Qızdırmanı elə tənzim edin ki, ayrılan karbohidrogen buxarı minimum sürətlə ayrılınsın. Elə edin ki, permanqanat məhlulu qazaparıcı boruya qədər qalxmasın. Kərpic parçası olan təbəqəni daim qızdırmağı unutmayın. Məhlulda $KMnO_4$ məhlulunun rəngi dəyişdikdə toplayıcı sınaq şüşəsində 0,2 ml maye krekinq məhlulu toplandıqda təcrübəni dayandırın. Bu zaman hansı çirkləndirici maddənin alındığına diqqət yetirin. Təcrübə zamanı alınan maddələrdən hansı ekoloji təsirlidir?

Şəkil. Kerosinin krekinq qurğusu

1 – çay qumu; 2 – kerosinlə isladılmış qırmızı kərpic parçası;
3 – kalium permanqanat məhlulu

Yoxlama suallar və tapşırıqlar

1. Kerosin nədir? Onun tərkibinə hansı maddələr daxildir?
2. Krekinqdən nə məqsədlə istifadə edilir?

3. Şerti olaraq kerasində olan karbon atomları sayının 12 olduğunu (dodekan) bilərək onun altıdan az olmayan krekinq sxemini tərtib edin.

4. Dodekanın permanqanatla mümkün olan reaksiya tənliyini yazın.

5. Bu təcrübədə hansı məqsədlə körpic parçasından istifadə olunur?

Nə üçün onu daima qızdırmaq lazımdır?

6. Nə üçün bu təcrübədə çıxan karbohidrogen buxarının sürəti minimum qədər az olmalıdır.?

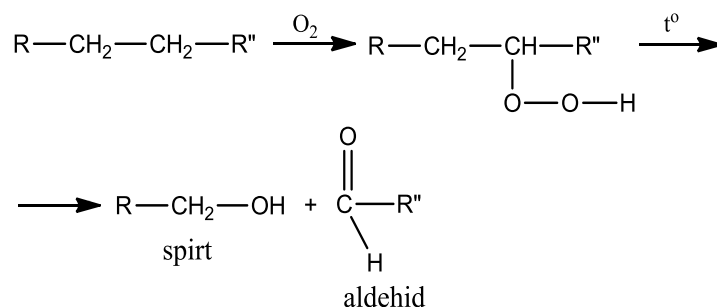
7. Başlanğıc maddə ilə alınan məhsul arasında əsas fərq nədir? Bu fərqi təcrübə ilə necə isbat etmək olar?

8. Eksperimentin konstrukturasını tərtib edin. Necə isbat etmək olar ki, krekinq zamanı ancaq maye deyil, həm də qaz şəkilli məhsul əmələ gəlir.

Tapşırıq 3. Alkan-aldehid çevrilməsini aparın.

Alkanlar otaq temperaturunda praktik olaraq oksigenlə qarşılıqlı təsirdə olmur. Yüksək temperaturda karbohidrogen yanaraq karbon (IV) oksid və su əmələ gətirir. Bununla yanaşı hava, Hyaxud maye və ya qaz halında oksigen və qeyri-tam oksidləşərək karbon turşusuna çevrilir. Bu zaman aralıq məhsul olaraq spirt və aldehid alınır.

Reaksiya sərbəst alkan radikallarının alınması ilə gedir və peroksid birləşmə əmələ gəlir[6-7].

Təcrübənin aparılması

Parafin şam yandırın. Şamın yanar filtrinin ucu uzun şüşə boru vasitəsi ilə 100 ml-lik şpris, yaxud şar ilə birləşdirilir. Tədricən çıxan buxar və qaz 1-2 dəqiqə müddətində zəif sorulur. Bundan sonra sınaq şüşəsinə 2ml distillə edilmiş su tökülür və şam söndürülür. Sınaq şüşəsinə 2ml su və fuksin-sulfat turşusu məhlulu tökülür. Qaz sudan zəif axınla buraxılır və şpris qaz ilə dolur. Alınan qaz 2 dəqiqə müddətində yavaş-yavaş fuksin – sulfat məhlulundan buraxılır və 1-2 dəqiqə sonra məhlulun rəngində dəyişiklik baş verir.

Yoxlama suallar və tapşırıqlar

1. Parafinin tərkibinə hansı maddələr daxildir?
2. Hansı reaksiya məhsulunu fuksin-sulfat turşusu məhlulu ilə təyin etmək olar?

3. Molekulu 20 karbon atomundan ibarət olan H-alkanın oksidləşmə sxemini tərtib edin. Nəzərə alın ki, reaksiya məhsulu fuksin-sulfit turşusu məhlulunun rəngini dəyişir.

Tapşırıq 4. Alkan-turşu çevrilməsini aparın [9].

Parafin şam yandırın. Şamın filtrinin ucu uzun şüşə boru ilə birləşdirilir. Şüşə boru 100 ml-lik şprislə əlaqələndirilir. Çıxan buxar və qaz 1-2 dəqiqə müddətində sorulur. Şam söndürülür.

Sınaq şüşəsinə 2 ml distillə edilmiş su tökülür. Qaz sudan zəif axınla buraxılır və şpris qazla doldurulur. Universal indikator kağızı ilə alınan məhlulun pH-ı ölçülür.

Maddə olan sınaq şüşəsi qaynayana qədər qızdırılır. Bir qədər gözlədikdən sonra sınaq şüşəsi soyuq su ilə soyudulur. Yenidən məhlulun pH-ı ölçülür.

Yoxlama suallar və tapşırıqlar

1. Parafinin tərkibinə hansı maddələr daxildir?
2. Parafinin tam yanmasından nə əmələ gəlir? Molekulunda 20 atom karbon alkanın uyğun reaksiya tənliklərini yazın.
3. Parafinin oksidləşməsindən sonra alınan məhsulun pH-ı hansı qiymətə malikdir?
4. Nə üçün məhlulun pH-ının qiyməti qızdırmadan əvvəl və sonra uyğun gəlir?
5. Nə üçün məhlulu mütləq qaynatmaq lazımdır?
6. Butanın katalitik oksidləşməsindən hansı məhsul alınır?

Tapşırıq 5. 0,5 q benzoy turşusu 1,5 q natronlu əhəng ilə qarışdırılır. Qarışığı farfor həvəngdə toz halına qədər əzin. Alınan qarışığı sınaq şüşəsinə keçirin, onu maili vəziyyətdə ştativə bərkidin. Qarışığı şiddətli qızdırın. Sınaq şüşəsinin ağzına yanar çöp tutun. Qüvvətli köpüklənən alova fikrini verin.

Yoxlama suallar və tapşırıqlar

1. Hansı maddələr əmələ gəldi və uyğun reaksiya tənliklərini tərtib edin.
2. Nə üçün əmələ gələn maddə şiddətli köpüklənən alovla yanır?
3. Orta- ftal və para-ftal turşularının natronlu əhənglə qarşılıqlı təsirində uyğun gələn reaksiya tənliklərini yazın.

Tapşırıq 6. Spirtin sadə efirə çevrilməsini aparın. [2]

Biratomlu doymuş spirtlər qüvvətli turşuların iştirakı ilə molekul daxili dehidratasiyaya uğrayaraq sadə efir əmələ gətirir. Efir o zaman əmələgəlir ki, qüvvətli turşudan artıq miqdarda götürülməsi və temperatur yüksək olmasın, əks halda alken alınır.

Təcrübəni aparın. Sınaq şüşəsinə 1:1 nisbətində qatı sulfat turşusunun etil spirti ilə qarışığını tökün. Qarışığı qaynayana qədər ehtiyatla qızdırın. Spirt lampasını söndürün və qarışığın üzərinə 5-6 damcı etanol əlavə edin. Ehtiyatla qarışığı qarışdırın. Əmələ gələn iyi təhlükəsizlik qaydasına əməl edərək iyləyin.

Alınan qarışığa əlavə olaraq 5-10 damcı etil spirti əlavə edin. Sınaq şüşəsini qısa şüşə borusu olan qazaparan boru ilə birləşdirin. Şiddətli qarışdırın və ayrılan efiri yandırın.

Yoxlama suallar

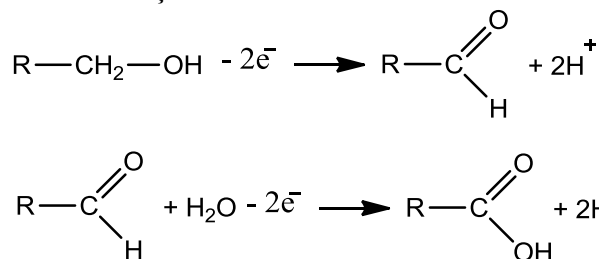
1. Qızdırılmış qarışıq üzərinə spirt əlavə etdikdə hansı maddə alınır? Reaksiya tənliklərini tərtib edin. Onun ekoloji təsirini göstərin

2. Efirin yanma xarakteri necədir?

3. Metanolun dehidratasiya reaksiyası tənliyini yazın

Tapşırıq 7. Spirt-aldehid-turşu- mürəkkəb efir çevrilməsini aparın [3].

Birli spirtlərin oksidləşməsinin ilk məhsulu aldehiddir. Aldehidlərin sonrakı oksidləşməsindən karbon turşusu alınır:

Təcrübəni aparın.

Sınaq şüşəsinə 0,2 q narınlaşdırılmış kalium-bixromat yerləşdirilir və onun üzərinə bir neçə damcı qatı sulfat turşusu əlavə edilir. Qarışıq şüşə çubuqla qarışdırılır. Alınan qarışıqın üzərinə 3-4 damcı izoamil spirti tökülür və yenidən qarışdırılır. Qarışıqın üzərinə 10 damcı su əlavə edilir və çox ehtiyatla qızdırılır. Reaksiya məhsulunu iynə görə müəyyən edin. Qarışıq qaynayana qədər qızdırın. Yekun iy kəskin dəyişir. Sınaq şüşəsinə 2-3 damcı etil spirti tökülür və yenidən məhlulun iyi yoxlanılır.

Yoxlama suallar

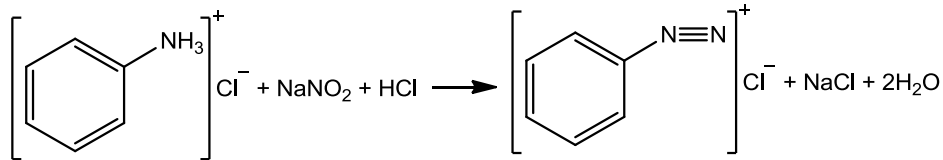
1. Başlanğıc izoamil spirtinin özünəməxsus iyi vardır. Bu iy xrom qarışıqının təsirindən əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Qızdırıldıqda daha da artır. Nə üçün bu baş verir? Öz fikrinizi reaksiya tənliyini tərtib etməklə təsdiq edin.

2. Etil spirti əlavə etdikdə nə üçün iy dəyişir? Uyğun reaksiyanın tənliyini tərtib edin.

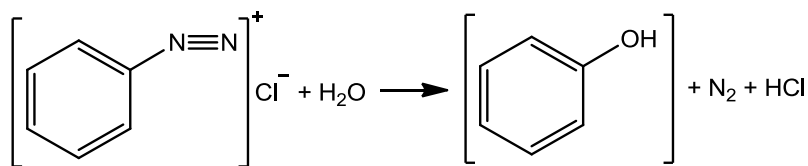
3. Sintez edilən reaksiya məhsulu hansı “meyvə iyi”ni verir? Öz hipotenzini əsaslandırın.

Tapşırıq 8. Aromatik amin- fenol çevrilməsini aparın. [9]

Bu çevrilmə reaksiyası natrium nitrit məhlulunun qüvvətli turşulaşdırılmış amin məhlulu üzərinə əlavə edilməsilə həyata keçirilir.

Reaksiya məhsulu qaz və ya buzla soyudulur. Belə ki, diazonium duzları otaq temperaturunda parçalanır. Diazoqrupun parçalanmasında diazoqrup hidrokso qrupla əvəz olunur və fenol alınır.

Təcrübəni aparın.

Sınaq şüşəsinə 1-2 ml anilin töküb, onun üzərinə 5-6 ml xlorid turşusu və buz kristalı əlavə edilir, qarışdırılır və qarışığın üzərinə damcı-damcı 10%-li natrium nitrit məhlulu (təxminən 6 damcı) tökülür. Sınaq şüşəsini bir neçə dəqiqə içərisində soyuq su və buz qarışığı olan stəkanda saxlayın. 5-6 dəqiqədən sonra sınaq şüşəsini stəkandan çıxarın və filtr kağızı ilə çox ehtiyatla yoxlayın.

Fenolu dəmir (III)- xlorid məhlulu ilə yoxlamaq olmur. Çünki qüvvətli turş mühitdə fenolun Fe^{3+} ionu ilə əmələ gəlmiş kompleks birləşmə parçalanır. Soyudulmuş məhlulun turşuluğu azaldıqda fenolu Fe^{3+} ionu ilə təyin etmək olur. Məhlulun pH-8-11 olduqda bənövşəyi rəngli dəmir- fenolyat kompleksi alınır.

Yoxlama suallar

1. Turş mühitdə anilinə NaNO_2 ilə təsir etdikdə hansı birləşmə alınır? Nə üçün reaksiya qüvvətli soyutmaqla aparılır?

2. Reaksiya qarışığı qızdırıldıqda hansı qaz ayrılır? Cavabınızı kimyəvi reaksiya tənliyini yazmaqla nümayiş etdirin.

3. Etilamin götürüldükdə hansı maddə alınır? Reaksiya tənliyini yazın.

Praktikum dərslərindən əvvəl müəllim sxem tərtib edir və həmin sxem əsasında şagirdlər verilən tapşırığı yerinə yetirirlər. Şagirdlər sxemdən istifadə edərək işin gedişini asanlıqla qavrayırlar. Ona görə də eksperimentin sxemi tərtib edilir və orada kimyəvi prosesin analizi aparılır. Eksperimentin planında maddələrin çevrilmələri, alınan reaksiya məhsulları, çevrilmənin metodikası verilir (bax: sxem). Bu, şagirdləri öyrənməyə həvəsləndirir. Dərsin motivasiyasını yaradır. Eksperimentin nəticələrini ümumiləşdirməyə imkan verir. Ev tapşırıqlarını həll etməyə kömək edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Цветков Л.А. Эксперимент по органической химии. Методика и техника. М.: Школьная пресса, 2000, с.73
2. Веспалова П.И., Дрофеев М.В. Экспериментальное исследование окислительно-восстановительных реакций // Химия в школе, 2012, №1, с.74-80
3. Веспалова П.И., Дрофеев М.В. Исследование генетических связей между классами органических соединений // Химия в школе, 2013, №1, с.46-54
4. Сурин Ю.В. Совершенствование химического эксперимента в условиях проблемно-развивающего обучения // Химия в школе, 2008, №8, с.16-67
5. Демидов В.А. Химия. Практикум 8-11 классы. М.: Изд.-во НЦЭНАС, 2003
6. Сиворг Г. Лабораторный практикум для средней школы. М.: Мир, 1973
7. Полосин В.С. Роль химического эксперимента в развитии познавательных интересов учащихся по химии // Химия в школе, 2002, №5, с.53-56
8. Назарова Т. С., Лаврова В.И. Химический эксперимент в школе
9. Abbasov V.M. Kimya. 10-cu sinif üçün dərslik. Bakı, 2015, s.190
10. Abbasov V.M. və b. Məktəb kimya kursunun tədrisi prosesində ekoloji biliklərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi problemləri // kimya məktəbdə. 2004, №4, s. 36-44
11. N.M.Məmmədov və b. Ekologiya 9-11 –ci siniflər üçün. Bakı, 2000, 419 s.

Ф.И.Салахова, С.Ш. Исмайлова

Генетическая связь между классами органических соединений и их применений

РЕЗЮМЕ

Данная методика не требует особого оборудования для лабораторных работ. Работы проводятся в пробирках. Для проведения опытов не требуется много времени, совокупность знаний по органической химии и повторение основных тем привлекают учеников, а также прибавляют активность и интерес к этой области. Поэтому заранее составляется план эксперимента и по этому плану идет работа. Это вызывает интерес у учеников и устанавливает мотивацию урока. Эти знания и навыки при эксперименте характерных практических работ даю возможность в подготовке выпускных экзаменах учеников, а также помогает системе практических и теоретических знаний.

F.I. Salahova, S.Sh. Ismailova

Genetic link between classes of organic compounds and their utilization

SUMMARY

The current technique does not require particular eduirment for the laboratory works. The works is provided in the tubes. It does not regure a lot of time to provide the e[periment. The complex of knowledge in organic chemistry and the main topic attract students likewise append activity and in terest to this field. The refore, the plan of the e[periment is prerared in advance and work is implemented according to the plan. It arouses interest to students and create motivation in the lesson. These skills and knowledge in the experiment of characteristical, practical works create opportunity in the preparation of students final examinations, as well as contribute the system with practical and theoretical knowledge.

Açar sözlər: genetik əlaqə, üzvi birləşmələrin sinifləri, kimyəvi eksperiment, tədris tədqiqatı.

Ключевые слова: генетический связь, классы органических соединений, химический эксперимент, учебное исследование.

Key words: genetic relationship, classes of organic compounas, educational research, cherial experiment.